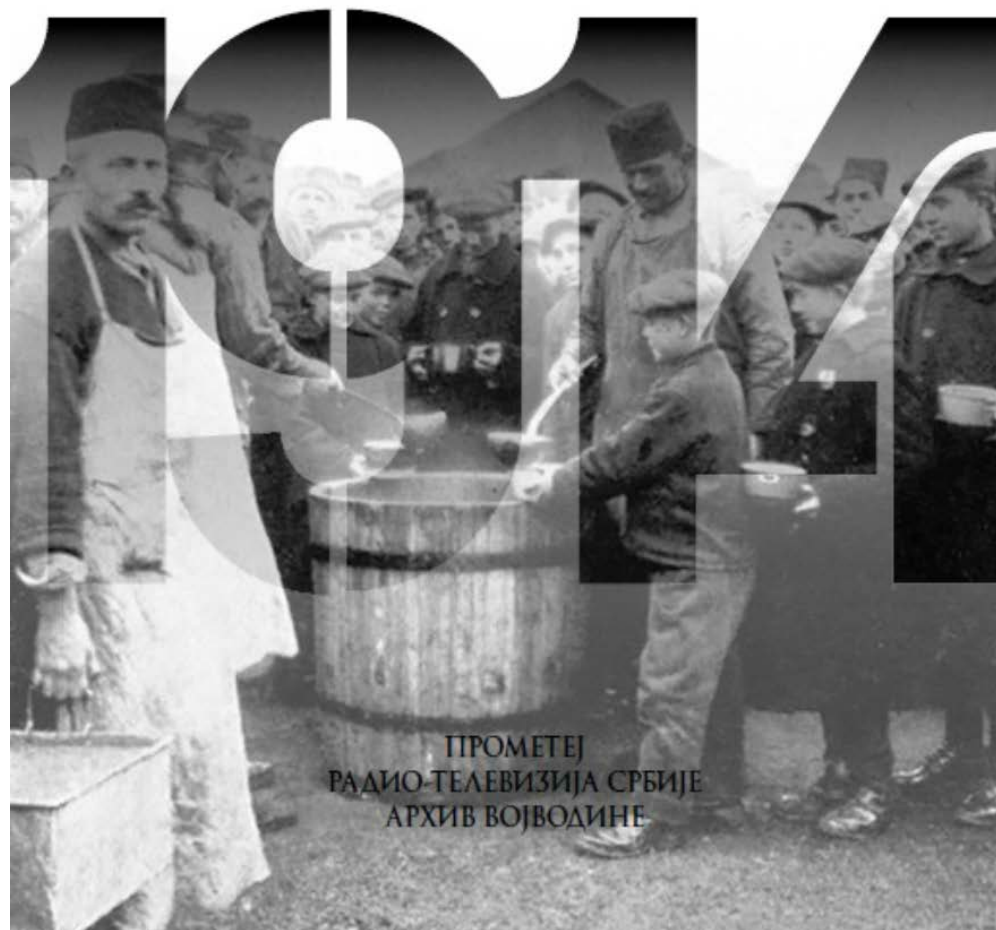

ЛОГОР БРОУМОВ (1915–1918)

ПРОМЕТЕЈ
РАДИО-ТЕЛЕВИЗИЈА СРБИЈЕ
АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Петр Бергман
ЛОГОР БРОУМОВ

ЕДИЦИЈА
СРБИЈА 1914–1918

Уредник
Зоран Колунџија

Изворно издање
Petr Bergmann LAGER BROUMOV / BRAUNAU, 1915–1918,
2018.

Превео са чешког
Јан Андрашик

Copyright © Petr Bergmann 2018 & Прометеј, Нови Сад, 2025.

Издавање *Едиције Србија 1914–1918* подржали су

Министарство културе и информисања Републике Србије

Град Нови Сад – Градска управа за културу

[Ставови аутора изнети у књизи, не изражавају ставове
органа који је доделио средства за суфинансирање]

ПЕТР БЕРГМАН

ЛОГОР
БРОУМОВ
(1915–1918)

ПРОМЕТЕЈ
НОВИ САД

РАДИО-ТЕЛЕВИЗИЈА СРБИЈЕ
БЕОГРАД

АРХИВ
ВОЈВОДИНЕ

Баракe групе руских официра уз пут из Броумова ка Мартинковицама

ФОТОГРАФИЈЕ ИЗ АУСТРОУГАРСКОГ ЗАРОБЉЕНИЧКОГ ЛОГОРА БРОУМОВ

Каталог је приредио и пропратио уводним текстом и поговором Петр Бергман, локални хроничар региона у којем се налазио овај логор. Историјски уводни текст је подесан као пропратни текст за изложбу која је исте те 2018. године поводом обележавања стогодишњице окончања Првог светског рата, пратила објављивање ове књиге. Оно што издање чини вредним је подухват да се ова збирка од око 200 фотографија насталих у логору представи и сачува од заборавља. Од значаја је да приређивач у овом издању преноси и коментаре које је, како се наводи, сам аутор фотографија, логорски лекар др Лангер, исписао 1917. испод фотографија које је уврстио у збирку овог албума посвећеног команданту логора Броумов (Braunau i. Böhmen).

Поред фотографа који су радили по налогу Ратног пресбироа, није незнатан број оних имућнијих који су имали и своје приватне фотографске камере те бележили ратне догађаје у позадини, у логорима, али и на фронту. Тиме су у оставштини и фотографије које нису имале примарно пропагандну намену. Данас располажемо обимним фотографским фондом са свих ратишта и из позадина Великог рата. Један део тих фотографија се још увек налази у приватним збиркама. Позиву који је већина земаља упутила поводом стогодишњице почетка Првог светског рата одазвали су се многи грађани и предали сачуване фотографије и вредна документа месним и државним архивима или омогућили њихову дигитализацију. Један део се налази у збиркама при-

ватних колекционара, које су почеле да настају још током рата. Временом, путем препродаје или размене међу заинтересованима за историју, долазе у јавност, што је случај и са овим албумом. Приређивач Бергман у интервјуу поводом изложбе наводи да приказане фотографије потичу из Беча и да их је „добрио од пријатеља колекционара који је имао намеру да их да на аукцију”¹. На сличан начин су настајале и многе друге изложбе или пратећи каталози и књиге уз њих. У њима је поглед на рат осветљен из угла породичне историје, преко судбина појединаца и регионалне или месне историје.

Лекар у логору Броумов др Георг Лангер је аутор снимка у овом каталогу који, како се наводи, приказује „свој поглед кроз камеру”. Уочљиво је свакако да је то и поглед под утицајем јавног мњења времена настанка фотографија и ситуације у којој се њихов аутор налази. Под Врховном војном командом био је и Ратни пресбиро² као извршни орган цензуре. Једно од одељења овог бироа било је посвећено фотографији и касније и филму. Како на фронт тако и у позадину временом је све више фотографа, а не сликара као до тада, било упућивано са задатком да документују ратна дешавања и прикажу борбеност трупа и хумано поступање у заробљеничким логорима. Поред фотографија остали су и тонски и у мањем обиму филмски записи из појединих логора. На десетине хиљада сачуваних фотографија истих мотива и порука снимљених у току четири године рата сачувано је у архивима.³ Неретко су управо и сами официри

¹ Martin Hrnčíř: „Každodennost v lágru. Nově objevené snímky odhalují život zajatců v táboře u Broumova”, портал: Irozhlas (Český rozhlas), 31.7.2018. https://www.irozhlas.cz/veda-technologie/historie/lager-broumov-vystava-fotografie-historie_1807311100_kro

² Више у: Гордана Илић Марковић: *Рода Рода – Српски дневник извештача из Првој светској ратној*. Ратни пресбиро Аустроугарске монархије. Прометеј/ПТС, Нови Сад/Београд, 2017.

³ Више о фотографији поред осталог у: Holzer, Anton: *Die andere Front. Fotografie und Propaganda im Ersten Weltkrieg*. Darmstadt, 2007.

и особље логорских команди били у приватном поседу фотоапарата. Њихове фотографије веома ретко одступају у мотивима. Један од таквих примера је и овде представљен албум из логора Броумов, у којем се и одабиром мотива, а посебно у саркастичним натписима др. Лангера уз фотографије, огледа јавни дискурс ратног периода.

Приређивач овог издања у пратећем коментару за изложбу и књигу из 2018. наводи да је логор „имао сопствени водовод, железничку пругу [...], пекару, болницу, цркву, библиотеку [...], школу и спортску салу”, да су постојали „оркестар и позориште”. Осврнимо се детаљније на организацију заробљеничких логора за војнике и цивиле у Аустроугарској монархији. Иако су на почетку рата логори за цивиле (заробљенички и избеглички) и они за ратне заробљенике (војнике и официре) планирани као одвојени, као што је план био и распоређивање заробљеника у логоре по нацијама, убрзо долази до масовних премештања заробљеника, из стратешких и практичних разлога, и тиме и до мешања како нација тако и цивила са војницима. Овим променама није подлегла једино током целог рата задржана подела начина смештаја официра и обичних војника, што је видљиво и овим албумом и приложеним покојим пропратним текстом из тадашње штампе. Руски, српски, италијански и румунски заробљеници су чинили највеће групе заробљеника у логорима Аустроугарске монархије. У поређењу са другим земљама Аустроугарска је имала далеко највишу стопу заробљених цивила, а уз Русију је и ретка земља која је поред странаца заробљавала и сопствено становништво под сумњом „нелојалности”, било да их је узимала као таоце, интернирала у логоре или конфинирала.⁴ Тиме се у логори-

⁴ Гордана Илић Марковић: „Живео рат! Узвик који значи исто што и: Живела смрт! Српски цивилни и војни заробљеници Великог рата у логорима Аустроугарске монархије”, у: Мирослав Перишић (ур.): Године које су промениле свет : Први светски рат у историји и историографији (ур.), Андрићев институт, Вишеград, 2019, 205–236.

ма нашао и велики број жена, деце и стараца. Током 1917. Социјалдемократска партија Србије је на Мировној конференцији у Стокхолму 10. октобра 1917. поднела „Апел српских социјалиста цивилизованом свету” у којем поред осталог интернирање цивилног становништва окупиране Србије је убраја у „највеће злочине аустроугарске и бугарске окупационе власти” и наводи да је Аустроугарска окупациона команда интернирала „преко 150.000 грађана Србије, међу којима је и више хиљада мушкараца преко 60 година, као и хиљаде жена и деце старости између осам и петнаест година”. Текст је штампан као посебна брошура на француском језику, а касније и објављен у српским новинама на француском језику у Женеви.⁵ Истог месеца, само пар дана касније, 19. октобра, хрватски посланик др Анте Тресић-Павичић подноси на заседању Бечког парламента извештај о хапшењима и убиствима Срба у Босни и Херцеговини и Хрватској у време јулске кризе и њиховим каснијим злостављањима у логорима, првенствено у Араду, Добоју и Мостару. Говор је изазвао бурне реакције већ у Парламенту – уз покушаје да му се одузме реч. И поред цензуре, текст говора је објављен⁶ већ наредних дана у загребачком листу *Novosti* и често цитиран у штампи држава Антанте, док се аустроугарска штампа у више наврата позива на њега и истиче „добро стање у заробљеничким логорима”, наводећи најчешће добре хигијенске услове и организовање културних активности. У овом контексту можемо сагледати и фотографије и коментаре уз њих настале, те исте године у логору Броумов.

⁵ La Serbie, Genève, 6. 1. 1918, 1-2 – „Pour sauver la population de la Serbie (Un réquisitoire sanglant des socialistes serbes contre les Austro-Bulgares), Douchan Popovitch, secrétaire du parti socialiste/T. Katslérovitich, député: “Stockholm, le 10 novembre 1917.”.

⁶ Kossitsch, M. M. Dr. [Mirko Mihailo Kosić]: Die Südslavenfrage. Zürich, 1918, 145–157.

Сви заробљенички логори су имали исту организациону структуру: команданта логора, административно особље, стражаре и лекара. За локације су бирања мања места, удаљена од фронта, са железничком инфраструктуром која је била неопходна како за транспорт заробљеника са фронт-ова или премештање у друге логоре и на рад, тако и за снабдевање логора опремом и намирницама. У неким је додатно постављане шине за снабдевање логора у вагонима углавном на људски погон, као што се види и на фотографијама у овом албуму. Број заробљеника у логорима ових места довео је до вишеструког пораста становништва током ратних година. Избегавана су места у којима је живело и словенско становништво које је стајало под сумњом недовољне лојалности Цару. Мало место Броумов на граници са Немачком је било удаљено од руског и балканског фронта и као и његова суседна места насељено претежно немачким становништвом. Први заробљеници 1914. године су смештани у већ постојеће касарне, ако су оне постојале. Поред њих или на другим за то одређеним просторима ницали су временом логори са баракама, а уз њих убрзо и логорска гробља,

јер је већ прве ратне јесени и зиме дошло до масовног умирања заробљеника, првенствено због епидемија и неадекватног смештаја које је у недо-

18.2.64./ZH96

MILETIC Djura

1862 Vrbovac Semedria
Inf.
8.I.R. 3.Kp.
Serbe

Fait prisonnier le 8.11.15
à Kraljevo

Etait le 18.12.1915 au camp
de BRAUNAU I.B.

Liste du 21.1.1916

PS 249

Упис педесеттворогодишњег војног заробљеника из Врбовца код Смедерева у логору Броумов, уз назнаку јединице Војске Србије.

Извор: Централни архив Црвеног крста у Женеви, Les archives historiques du CICR: 1914–1918, Prisonniers de la Première Guerre mondiale.

статку простора и хигијенских услова подстицало ширење заразе. До јесени 1915. у Србији нема непријатељске војске, те тиме ни одвођења у заробљеништво. Поновне масовне депортације становништва Србије, међу њима Срба, Јевреја, Рома и других нација Краљевине, отпочињу током ратних операција од јесени 1915. и по окупацији.

20.11.63. ZH/66

ZAVIROV Spira

1885 Tetovo, Brzina
Inf. 6. I. R. 1. Kp.
Serbe

Fait prisonnier le 2.11.15
à Glogovac

Etait le 17.11.15 au camp
de BRAUNAU i. B.

Liste du 21.1.1916

PS 484

Упис тридесетогодишњег војног
заробљеника из Тетова у логору
Броумов,

уз назнаку јединице Војске Србије.

Извор: Централни архив Црвеног
крста у Женеви, Les archives historiques
du CICR: 1914-1918, Prisonniers de la
Première Guerre mondiale.

Упис двадесетпетогодишњег војног
заробљеника из Новог Пазара у логору
Броумов,
уз назнаку јединице Војске Србије.

Извор: Централни архив Црвеног
крста у Женеви, Les archives historiques
du CICR: 1914-1918, Prisonniers de la
Première Guerre mondiale.

27.11.63. ZH/66

TURKOVIC Ahmet

1890 Dolin Novibazar
Inf., 10. I. R. 4. Kp.
Serbe

Fait prisonnier le 8.10.1915
à Belgrad

Etait le 26.11.1915 au camp
de BRAUNAU i/B.

Liste du 21.1.1916

PS 452

Из извештаја Царско-краљевског Војног гувермана у Београду сазнаје се да је само у периоду од 30. августа до 10. новембра 1916. „са подручја Београда, Крушевца и Крагујевца у логоре у унутрашњости Монархије депортирано 16.577 грађана Србије: 4.399 у Ашах, 4.252 у Браунау, 4.667 у Хајнрихсгрин, 593 у Нежидер, а осталих 1.576 је распоређено у радне логоре”⁷.

Ц. и к. Логор за ратне заробљенике (К.и.к Kriegsgefangenenlager) Броумов оформљен је на манастирском поседу у близини места Мартинковице у пролеће 1915. године. Смештај у њему је од почетка био у баракама, чију градњу су довршили прве групе заробљених руских војника. У просеку је смештано око 200 заробљеника по барацаи. Изузетак је представљао смештај за официре, који су углавном смештани и кућама. Српских официра је било у већем броју у другим логорима Монархије, као у Гредигу (Grödig) и Ашаху на Дунаву (Aschach an der Donau) у Горњој Аустрији. У логору Броумов су преовладавали руски официри. Официри нису смели бити одређени за рад и имали су засебну кухињу, о чему је такође реч и у овој књизи. Поред барака за спавање ту су биле и болесничке бараке, бараке са уређајима за дезинфекцију, бараке радионице, стражарске бараке. Како је рат одмицао у неким логорима су или дограђене или одређене већ постојеће бараке да буду молитвени простор, капеле или простор за одмор, повремене приредбе или курсеви за одрасле или интернирану децу. Ове активности су уз одобрење логорске команде и помоћ у средствима која је долазила од хуманитарних организација, организовали сами заробљеници. Смрт је била свеприсутна. Заразним болестима као узроку смртности прикључују се глад, хладноћа, исцрпљеност узрокована тешким радом у фабрикама, каменоломима и на пољима, али и депресија која је водила до самоубиства. И уз логор Броумов је убрзо у месту Мартинко-

⁷ Moritz, Verena: „Gefangenschaft“, у: H. Leidinger/V. Moritz/K. Moser/W. Dornik: Habsburgs schmutziger Krieg. Wien, 93-194, 2014, 102.

вице оформљено гробље за заробљенике. На њему су сами заробљеници 1917. године, по нацрту једног руског заробљеног инжењера, подигли споменик, који је и данас очуван и под заштитом је Чешке Републике. Посмртни остаци Срба су са овог гробља 1927. године ексхумирани и пренети на гробље Јиндриховице, које је оформљено као централно место за Србе умрле на простору Чешке у Првом светском рату.

I L I

9.42382.

F-s-E.

ILITSCH Janitschje

Serbe de Vel. Plana. Agé de
17 ans. Interné civil; était
à BRAUNAU.

31-1-17. *arr. Braunau & Belgrad.*

10-2-17. *Rejo. Braunau - est mort 3 jours
1916 de phthisie pulmonaire*

15/2-17. *Chm. + R. S. (arr. B. F. 1916 b.
Velka Plana)*

12-3-17. *Rejo. Belgrad - arr. F. 7
mort de tuberculose 3/11-16 - 17. Toulon
42687*

27-3-17 *Communiqué famille*

Упис смрти од болести дубрега
шездесетједногодишњег цивила из
Штубика у Неготинској крајини
у логору Броумов.

Извор: Централни архив Црвеног крста у
Женеви, Les archives historiques du
CICR: 1914–1918, Prisonniers de la
Première Guerre mondiale.

Упис смрти од туберкулозе
седамнаестоогодишњег цивила из
Велике Плане у логору Броумов,
са назнаком броја гробног места.

Извор: Централни архив Црвеног крста у Женеви, Les archives historiques du CICR: 1914–1918, Prisonniers de la Première Guerre mondiale.

Classement	Nationalité	N° des Fiches blanches vues	
I L I	Serbe	provisoirement	définitivement

Nom, prénoms et adresse du disparu.
ILIC Stanisley
 Né en 1855 à Stubik Krajuski.

Remarques diverses sur le disparu.
 Maladie des reins.

Fait prisonnier à :
 Interné à :
 En traitement à :

Décédé à : Braunau, Bohême le 4 Janvier 1916, entré à Märsdorf.

Liste officielle N° <u>6</u> Date <u>13-7-16</u>	Pays de notre registre <u>Civ. 2657</u>
---	--

По завршетку градње логор Броумов се састојао од 300 барака и смештаја за официре. У децембру 1915. године у логору Броумов регистровано је 1.135 руских војника, 100 руских официра и 1.489 српских војника.⁸ Иако и логор Броумов својим називом упућује на то да је првобитно био намењен за смештај војних, а не цивилних заробљеника, током рата постаје и логор за интернирање. Првобитно планирани капацитети су се најкасније крајем 1915. године показали недовољнима. Све до јуна 1918. године у логор су пристизали нови транспорти заробљених руских и српских војника и српских цивила. Прецизност у вођењу података о количини и врсти набављених намирница, хигијенског и грађевинског материјала, приказана кроз неколико докумената и у овој књизи, не преноси се на пописе заробљеника ни у погледу имена нити бројности, што је карактеристика администрације и у другим логорима. При најави транспорта најчешће се наводе округли бројеви, имена и подаци о години и месту рођења недостају. Премештања, одвођење на рад, повратак у матични логор, привремен или дугорочан смештај у баракама поред фабрика, док и даље остају регистровани у матичним логорима, устаљена је пракса. Тиме наведено стање ретко даје праву слику у логору присутних заробљеника. Колико њих, и који поименично су одређени за рад и где и колико их је када умрло и где су сахрањени – све су то подаци који се само делимично могу наћи, расути у више база података. Оно што логор Броумов издваја од других је концентрација српских дечака у њему. Делом се радило о деци осталој без родитеља, која су у акцијама хуманитарних инспекција премештена из других логора попут Арада. Родитељи су им у међувремену умрли или убијени у овом логору, који се издвајао суровошћу према заробљеницима. Делом су се у Броумову налазила и нешто старија де-

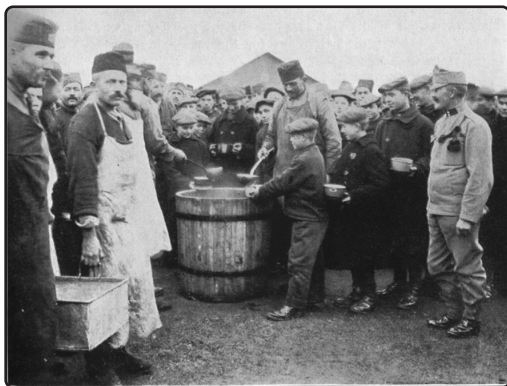
⁸ Више у: Dagmar Hájková / Martin Klečacký: „Kriegsgefangenenlager in Böhmen“ у: Verena Moritz / Julia Walleczek-Fritz (Hg.): Kriegsgefangenschaft in Österreich-Ungarn 1914–1918, Böhlau Verlag Wien · Köln, 2022, 259–261.

ца и који су заробљени у збеговима становништва које се кретало уз Војску Србије на ратишту.

У зградама Џејмса Стокса смештен је аустријски војни затворски логор где се међу заробљенима налазе и млади дечаци.“

Извор: Association Men, 41 (June 1916): 500.⁹

2.000 српских дечака
у Броумову,
примају посебну хра-
ну и негу преко удру-
жења

Извор: For the
Millions of Men Now
Under Arms,
2:12 (1 November
1917): 40A.¹⁰

Међу децом у логору Броумов није било женске деце. Њих налазимо у другим логорима за цивиле. Наведимо као пример сазнање о судбини једне породице, састављеној по подацима из архивских докумената неколико земаља – по-

⁹ ACLS, Humanities Ebook, <https://hdl.handle.net/2027/fulcrum.sq87bv65r>

¹⁰ ACLS, Humanities Ebook, <https://hdl.handle.net/2027/fulcrum.9c67wp09r>

родица Павић из села Мислово у Босни је интернирана 1914. године у логор Арад. Четворо деце је умрло од хладноће и глади, мајка је извршила самоубиство, а отац Михајло, иако већ експатриран, мобилисан у Аустроугарску војску. Једино преживело дете, ћерка Смиља, је под назнаком ”странац” премештена у логор Шопроњек (Neckenmarkt/Sopronnyék) у којем је умрла 31. јула 1916.¹¹

Classement	Nationalité	N° des Fiches blanches vus	
J O V	Serbe	provisoirement	définitivement
Nom, prénoms et adresse du disparu.			
JOVANOVIC Solijova			
de Brezove Pczarevac (90 ans)			
Remarques diverses sur le disparu.			
Marame. 			
paysanne veuve			
Fait prisonnier à :			
Interné à :			
En traitement à :			
Décédé à : Arad, entre le 2 et le 8 Janvier 1916.			
Liste officielle	Page de notre registre		
N° 48	Date 14-1-16	Gr. 2663	

Упис смрти девесетогодишњака из
Пожаревца, заробљеног у Араду.

Извор: Централни архив Црвеног крста
у Женеви, Les archives historiques du
CICR: 1914–1918, Prisonniers de la
Première Guerre mondiale.

Током 1917. унеколико је
дошло до побољшања услова у
свим логорима јер су почели
редовније да пристижу пакети
помоћи српских и других ху-

манитарних организација из иностранства. Један део заробљеника је путем размене заробљеника – углавном цивилних и војних који старошћу или инвалидитетом не подлежу више војној спремности, пуштен на слободу или у конфинацију. Побољшању услова су свакако допринели и извештаји о стању у логорима, као и апели појединаца и држава. Транспорти заробљеника из једног у други логор нису се одвијали само у оквиру Аустроугарске монархије. Долазило је до премештања и у савезничке земље. Мање је разлог био удаљавање од фронта, више су економски разлози били повод – распоређивање заробљеника као радне снаге у Османско

¹¹ Гордана Илић Марковић: Портал, Forschungsprojekt „Serbische Gefangene des Großen Krieges“ <https://prisonersofthegreatwar.com/schicksale/>

царство или Немачку. О овоме сведоче и кратки изводи дати уз албум фотографија из Броумова. Тадашња штампа преноси кретања. Тако из логора Броумов већ у јануару 1916. долази у само шест дана до премештања 10.000 српских заробљеника у логоре на југу Немачке за рад на пољопривредним добрима. Транспорти су обављени посебним возовима у шест дана.¹² Најтежа судбина је задесила оне заробљенике који су спроведени за задатке на фронту. Хашком конвенцијом је ова пракса била забрањена, чиме су ови заробљеници стајали ван закона и тиме зависили искључиво од воље команданата на фронту. Обављали су тешке физичке послове копања ровова, преношења тешког наоружања на зими и у високим планинским пределима, без права на исхрану и смештај, а као ненаоружани били су током фронтовских борби препуштени само својој судбини. Стопа смртности код ових ратних заробљеника процењује се чак на 80% и више.¹³ Тако нпр. већина оних који су прослеђени на рад на Сочански фронт или на принудни рат у Османско царство и тамо умрли, нису обухваћени протоколима преминулих.¹⁴ Колико их је међу њима било из логора Броумов, остаје непознато, као и њихова имена. Ова књига даје податак да је до премештања у Османско царство дошло. О овим транспортима и судбинама остало је нешто података и у писмима заробљеника која нису прослеђена, јер се тај податак није смео уносити, а која је делом сачувао објавио тадашњи цензор Пандуровић после рата¹⁵ као и у извештају српског официра Топаловића, који се, након што је у акцији

¹² *Toplitz-Schöner Anzeiger*, 21. 1. 1916, 2.

¹³ У Протоколу умрлих логора Ашах, за шест српских заробљеника је наведено: „21. новембар 1916 – затрпани у лавини у Тиролу – нису откопани.“

¹⁴ Гордана Илић Марковић: „Лист са дрвета у таласима Дунава. Војни заробљенички логор Маутхаузен 1914–1918“, у: Гајо Гајић (ур.): *Спомен Жртве – Маутхаузен 1914–1918*. Београд-Линц-Беч, 2023, 101–167.

¹⁵ Пандуровић, Војислав: *Српска писма из светског рата 1914–1918*. Српска штампарија, Осиејек, 1923.

размене официра ослобођен, у задњој години рата ангажовао у Црвеном крсту Краљевине Србије, за који је саставио и извештај о свом искуству у заробљеништву.¹⁶

Ратним заробљеницима, интерниранима и конфиниранима је било дозвољавано да се путем стандардизованих поштанских карти, које им је логорска команда додељивала, јаве својим породицама или упуте дописе хуманитарним организацијама.

Сем у случају конфинираца, ова пошта је била ослобођена наплате поштарине. Проблем је представљала обавеза употребе латиничног писма. Како је ћирилица пре рата била једино писмо у Краљевини Србији, а и због тада високе стопе неписмености, заробљеници који су, превасходно због знања страних језика, користили и латиницу, постали су 'писари'. На појединим картама из логора може се приметити и неувежбан рукопис приликом употребе латинице, што указује и на то, да су писање латинице учили тек у ло-

¹⁶ Топаловић, Живко: За наше заробљенике [стенографске забелешке], Српски црвени крст, Државна штампарија Краљевине Србије, Крф, 1918.

гору, да би сами могли да пишу писма.¹⁷ И приватна пошта за иностранство, изузимајући савезничке земље, и заробљеничка пошта подлегале су војној цензури, што је неумитно већ приликом састављања писма водило ка аутоцензури. Није било дозвољено писати негативне утиске. Сва логорска пошта потпадала је под контролу цензорског одељења „Општа централна надзорна канцеларија“ (*Gemeinsames Zentralnachweissbüro*) Црвеног крста Аустрије, које је било подређено Врховној ратној команди ((АОК)¹⁸. Преко заробљеничке поште прикупљале су се и информације о стању у непријатељској војсци. О једном од начина како се у цензорском одељењу путем задржавања и кривотворења поште српских заробљеника долазило до података о кретању Војске Србије 1914. године сазнајемо из текста Александра Рода Роде који је од почетка до краја рата био ангажован у Ратном пресбируу.¹⁹ Кореспонденција са заробљенима у другим логорима није била дозвољена тако да се често код родбине и пријатеља заробљеници распитују за судбине осталих. У неким картама које су прошле и цензуру могу се читањем између редова наћи двосмисленим језичким изразом прикривене инфомације о смрти, заробљавању или боравку у борбеним јединицама особа за које се распитују. Пошта ратних и цивилних заробљеника је била цензурисана у Централном бироу у Бечу, подељеном по језицима (енглески, француски, хебрејски, хрватски, италијански, мађарски, немачки, пољски, румунски, руски, рутенски/русински, српски, словачки, словеначки, чешки и украјински) што је

¹⁷ Јован Миодраговић: Трагични дани Србије. Белешке из злогласне трогодишње владавине аустриске у Србији, Београд 1921, 129.

¹⁸ Die Zensur der Kriegsgefangenenkorrespondenz. Merk und Handbuch für den Zensurdienst bei der Zensurabteilung des GZNB. Herausgegeben von der Leitung der Zensurabteilung, Wien.

¹⁹ Рода Рода: Типоскрипт, Wienbibliothek im Rathaus, ZPH-670 (E/ZZ/39). превод текста „Обавештајни офоцир” у: Гордана Илић Марковић: Рода Рода... 2017, 42–44.

увелико успоравало достављање. Кореспонденција конфинираних није подлежала строгој војној цензури.

Извештаји у аустроугарској штампи о свакодневном животу у логорима, који су такође укључивали позориште, школе и библиотеке, служили су у пропаганде сврхе. „Позоришта, школе и библиотеке“ постојале су у само неколико логора. Наведимо овде неколико логора у којима су биле оформљене глумачке и музичке групе: Матхаузен (Mauthausen), Ашах на Дунаву (Aschach an der Donau), Болдогасоњ (Boldogasszony), Нежидер (Nezsider), Јиндриховице (Heinrichsgrün), Нађмеђер (Velký Meder) и Броумов (Braunau in Böhmen). Представе су углавном игране за Божић или Ускрс, приликом инспекције логора или поводом акција за прикупљање прилога. Настава за интернирану децу није се одржавала редовно да би се могло говорити о школи. Ипак и ти нередовни курсеви који су окупљали децу и омладину, као и курсеви описмењавања, били су од великог и моралног и сазнајног значаја. Књиге за заробљенике на њиховим језицима биле су доступне у већем обиму тек последњих месеци рата. Занимљиво је да су се у случају српске књиге у логорима могле наћи и књиге на ћирилици које су од 1916. године у потпуности одстрањене из библиотека, књижара и школа у окупираној и Србији и Црној Гори, као и у Босни и Херцеговини, а ћирилица сведена на црквену употребу. Позоришна фикција је представљало бег од смрти, ослобађање од мрачне и застрашујуће ратне свакодневице. У егзистенцијалној кризи, у неизвесности да ли ће се и када уопште вратити у Србију, то су били значајни тренуци. Представе у заробљеничким логорима организовали су сами затвореници, уз дозволу и под надзором логорске команде. У великој мери су их финансијски подржале стране хуманитарне организације попут Црвеног крста и Хришћанског удружења младића, YMCA²⁰, из Сједињених Америчких Држава.

²⁰ Централни међународни комитет YMCA са седиштем у Женеви од 1898. године, се ангажовао око снабдевања ратних и цивилних заробљеника.

Организација YMCA је од 1915. године деловала координирано са Интернационалним Црвеним крстом у Женеви, као и са организацијама Црвеног крста појединих земаља. Била је активна како у земљама Централне силе тако и Антанте. Уласком САД у рат није прекинут њихов рад. Активности YMCA са држављанством неутралних земаља су од тада преузели организацију. У Аустроугарској монархији је YMCA деловао у 28 војних и цивилних заробљеничких логора, у којима је постављао своје баракe са ознаком Црвеног троугла. Биле су намењене за одмор, приказивање филмова, одржавање позоришних представа и концерата, курсева из привреде, занатства и оне за описмењавање. Поред тога финансирали су уређење молитвених барака, радионица, библиотеке, достављали су одећу, музичке инструменте, костиме за представе, друштвене игре као шах или домине, организовали спортске активности, делимично у договору са заробљеницима по њиховим потребама и уз одобрење логорске команде. Посебну пажњу су посвећивали заробљеној деци, набављајући и наставна средства. Оно што им једино није било дозвољено је било отварање кухиња за заробљенике. Од логора у којима су се налазили српски војници, официри и цивили били су у Аустроугарској активни у Гредигу, Ашаху на Дунаву, Матхаузену, Болдогасоњу, Јозефову (Josefstadt/Josefov), Терзину (Theresienstadt) и Броумову. Организацију за област Моравске и тиме за логор Броумов, од 1917. године преузима шведски секретар ове организације Торстен Валенијус (Thorsten Wallenius). Логор Броумов је за рад ове организације био од великог значаја због високог броја деце у њему. Осим помоћи, која је у почетку била усредсређена на набавку хране и одеће, проширили су свој опсег активности и на културно подручје: затвореницима логора обезбедили су музичке инструменте и помогли у опремању позоришних представа. Највећи добротворни догађаји увек су се одржавали за Божић, када су деци дељени слаткиши, а ови су, предвођени својим учите-

љима, такође заробљеницима, певали у баракама за болеснике и пред командом логора. Представници организације су извештавали централну канцеларију Хришћанског удружења младића у Цириху о својим активностима током прославе Божића.

Оркестар српских заробљеника.
Ове инструменте су обезбедили чланови удружења.

Извор: For the Millions of Men Now Under Arms, 2:11 (1 June 1917): 42B.²¹

Подстицање ангажовања заробљеника око позоришта, концерата, те израде предмета типичних за њихову културу и обичаје имало је неколико повода. С једне стране се увидела потреба да се сузбије депресија и појава самоубиства – да се организује дан. С друге стране тиме се стварала за јавност слика логора у којима се води брига о заробљеном непријатељу, што је било значајно колико за пропагандну делатност према сопственом становништву, толико и у периодима инспекција логора које су спроводиле хуманитарне организације и војна команда, и као адут при преговорима о заробљеним аустроугарским војницима у логорима Антанте. Критички извештаји о лошем стању у аустроугар-

²¹ ACLS, Humanities Ebook, <https://hdl.handle.net/2027/fulcrum.pn89d766p>

ским заробљеничким логорима била је честа у штампи Антанте и неутралних земаља. Почетком 1915. аустроугарска штампа реагује на ове оптужбе са више чланака који су доносили извештаје о посетама и инспекцијама логора од стране неутралних посматрача, попут представника амбасада неутралних земаља или представника Црвеног крста, који би углавном потврђивали добро стање у логорима. За логоре је било надлежно посебно одељење Министарства рата, док су регионалне војне команде представљале извршно тело. Логор Броумов је стајао под управом и надзором војне команде Литомерица (Litoměřice/Leitmeritz), а одговорни официр за инспекцију био је Феликс Андриан. О овим активностима је штампа исцрпно извештавала. У оквиру литерарне и уметничке секције Ратног пресбирео израђивани су богато опремљени албуми са сликама и фотографијама који су поклањани при посети делегација. Резбарије од дрвета, слике и разни украсни предмети које су заробљеници вични томе израђивали у радионицама логора, продавани су о празницима, а добијени прилози су одлазили углавном у фондове за сирочад и удовице палих војника аустроугарске војске. Уметнички предмети заробљеника и приказ заробљеничких логора били су и део путујућих и централних ратних изложби које су имале за циљ да цивилном становништву Аустроугарске монархије представе ратне успехе и на фронту и у позадини. Највећа изложба је организована у павиљону у Бечу 1916. године. На њој су се нашли ратни трофеји из свих похода – међу њима и српски краљевски трон из двора у Београду, као и много експоната пренесених по окупацији из музеја и приватних колекција из Србије. Посебна хала била је посвећена теми заробљеничких логора. У њој су, између осталог, били изложени гипсани одливци глава заробљеника израђених у оквиру ратних антрополошких студија, прегледна карта логора у Аустроугарској, табеле достављених намирница заробљеницима и примери јеловника, логорски новац, фотографије барака, фотографије које „представљају логорски живот заробље-

ника непријатељских земаља” и „уметнички употребни предмети, резбарије, музички инструменти [...] које су најпримитивнијим средствима израдили ратни заробљеници [...] [што] се у појединим заробљеничким логорима током рата развило у праву индустрију, [коју је] подстицала и материјалом опскрбљивала команда логора.”²² По завршетку су и ови изложбени предмети оглашени за продају, а прикупљени новац је ишао у прилог рањених, погинулих и њихових породица.

Активности у логорским радионицама биле су свакако драже и самим заробљеницима, који тиме нису били одвођени на присилан рад ван логора. Ангажовање на припремама ретких логорских представа или обуци на курсевима за младе је била радо прихватана дужност. Не треба при томе сметнути са ума да је број заробљеника који су имали прилику за овај вид одмора и забаве био веома ограничен – на оне који нису ишли на рад ван логора, јер су били физички слаби, болесни стари или оне којима је био одређен радни задатак у самом логору, и децу. Сећања на позоришне представе, музику и игру у овим тешким временима остајала су код већине заробљеника у трајној лепој успомени. Надамо и критичан став:

„А они су хтели да парадирају: како су по лагерима увели школе, основали позоришта, читаонице, и шта ти ја знам, да се пред Европом представили као културни. А то је нечувен цинизам, који се не да изрећи. Школе? Дршћем од гњева кад помислим на ону дашчару, коју су они назвали шолом. На средини цигљана пећ, која се никада не да загрејати, и наша деца мрзну и то још без довољно хране, гладна, у жалосном оделу. [...] Позориште исто тако. Дршћеш и гледаш. И зар може гладан човек да гледа и ужива у чему?”²³

²² Offizieller Katalog der Kriegsausstellung Wien 1916. Wien, 1916.

²³ Milan Nikolić-Rasinski, *Nežiderska epopeja, ili Krvavi listovi iz života Srba u lageru*. Novi Sad, 1919, 79.

Када околности нису дозвољавале представу, организоване су вечери поезије или концерти, или се једноставно спонтано певало, плесало и приповедало, што се види и на фотографијама у овом албуму.²⁴

Веома мало се током рата, али и после њега, писало и говорило о антрополошким и етнолошким истраживањима у логорима, о тзв. „ратној етнологији” (Kriegsvölkerkunde). Она су спровођена на иницијативу научних установа и удружења и појединих научника, као наставак праксе колонијалних сила из XVIII и XIX века, када су по колонијама рађена обимна истраживања „домородаца”, која су обухватала меревање скелета, медицинска истраживања, звучне записе усмене поезије и музике, лингвистичка истраживања и прикупљање употребних предмета. У Аустрији је носилац ове иницијативе било Антрополошко друштво у Бечу. Сама Хабсбуршка монархија није била колонијална сила размера Француске или Велике Британије, али је у претходном добу партиципирала преко појединаца научника, који су одлазили у ваневропске земље и временом се посветили и прикупљању и анализи етнолошког материјала са територија Аустроугарске. У записнику са седнице 11. јуна 1915. године изражен је став „да концентрација таквог људског материјала у Ц. и к. заробљеничким логорима и изузетно сређено стање у којем се ови налазе, нуде надање повољну прилику за исцрпна антрополошка истраживања – прилику која се највероватније никада више неће поновити”.²⁵ Уз одобрење Министарства рата и по прикупљању субвенција како од Царске академије наука и уметности у Бечу тако и од при-

²⁴ Више о позориштима у заробљеничким логорима у: Gordana Ilić Marković: „World War I's Boards that Meant Life: The Theatre of Serbian Soldiers and Prisoners of War”, *TheMA: Open Access Research Journal for Theatre, Music, Arts* VIII/1-2 (2019), <https://www.thema-journal.eu/index.php/thema/article/view/56>

²⁵ Toldt 1915–1920, Bericht über die Jahresversammlung am 9.3.1916, MAGW 46, 1916 цитирано по: Britta Lange: *Die Wiener Forschungen an Kriegsgefangenen 1915–1918. Veröffentlichungen zur Sozialanthropologie*, Band 17, ÖAW, Wien, 2013, 67.

ватних донатора, отпочела су теренска истраживања у логорима широм Монархије. Обимна грађа је остала сачувана у архивама – од фотографија, уметничких слика и осталих уметничких предмета, филмова, фонографских записа говора и песама, до гипсаних одливака глава заробљеника. На спровођење ових активности делом указују и фотографије из логора Броумов у овој књизи. За разлику од ових истраживања, које је потекло од самих научника, Министарство рата иницирало је нпр. прикупљање песама руских и италијанских заробљеника и војничких песама свих народа Монархије, које је у овом контексту од интереса. Прикупљене су, како се наводи и „српскохрватске”, „хрватске” и „босанске” војничке песме. Ово истраживање се спроводило и међу војницима разних нација Монархије у касарнама у позадини.²⁶

Некада су ратни сликари били у војном саставу, што је био случај више у Војсци Србије, у којој је мобилизацијом обухваћено целокупно војно способно становништво, док су у Аустроугарској они углавном припадали Уметничкој секцији Ратног пресбиороа и тиме нису били у борбеним јединицама. Егон Шиле, који је по ратном распореду био чувар у логору Генсерндорф (Gänserndorf), недалеко од Беча, 1915. и 1916. ствара серију портрета руских заробљеника. Шиле није био ратни сликар већ сликар у рату. Као и Надежда Петровић, која се као болничарка налазила уз трупе и виђено бележила на својим сликама све до преране смрти у Ваљевској болници 1915. године. Двадесетосмогодишњи сликар из Граца, Вилхелм Тењ (Wilhelm Thöny), студент сликарства из Минхена, био је ратни сликар. Позван је да у логорима Аустроугарске наслика портрете припадника различитих нација, за збирку „Непријатељи Немачке и њени савезници”, која је од 1915. рађена по налогу немачког

²⁶ Gerda Lechleitner (ur.), Oskár Elschek (kom.): Soldatenlieder der k. u. k. Armee. Serie 4, Tondokumente aus dem Phonogrammarchiv der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, ÖAW, Wien, 2000.

краља Вилхелма. У две године има више радних боравака у логорима. Крајем септембра 1916. у издање ове збирке, коју су текстом пропратили етнолози, антрополози и књижевници, и у којој је представљено 80 типологија „непријатељских нација“, ушло је седам његових портрета: два портрета Италијана и по један Албанца, Србина, „српског Циганина“, Румуна и Грка.

Тењ пише из логора Маутхаузен својој супрузи:

Већ ми је доста боравка овде... Још да насликам једног Руса, једног Италијана и једног Србина и онда идем даље. Данас сам присуствовао чак и једној операцији – ампутацији ноге, направио сам и малу скицу тога. Све у свему нисам задовољан својим делима[...] Данас сам ужасно лењ, уз то ми је и хладно; одох сада код српских музиканата, да ми свирају и играју – можда ћу нешто и нацртати.²⁷

Фотографије су из практичних разлога у другој половини рата биле заступљеније од слика. Мотиви остају исти. И на фотографијама из логора Броумов се управо приказују типови по нацијама као и на уметничким сликама које су по налогу Ратног пресбирора настале у логорима. Портрети заробљеника по нацији се налазе и фотографским збиркама активиста хуманитарне организације YMCA.

Сликари који су се нашли у заробљеништву нису имали прилике да сликају. Ипак налазимо сведочанства да су помагали око израде кулиса за позоришне представе и да је понеки добио прилику да начини слику официра из команде логора или дело за продајну изложбу у корист прикупљања средстава за удовице и сирочад палих аустроугарских војника. Два уља на платну српског сликара Павла Предраговића, заробљеника у логору Ашах на Дунаву, остала су сачувана у приватном власништву у Аустрији. Једна слика

²⁷ Annette Reiner, Wilhelm Thöny und der Große Krieg. Wilhelm Thöny als Regimentsmaler im Ersten Weltkrieg, Projekt GrazMuseum, Graz 2014.

представља портрет резервног официра из логорске команде, који је такође био сликар, а друга пејзаж.²⁸

Не може се рећи да у штампи није писано о ратним заробљеницима, али то ни у колико није била доминантна тема у јавности. У овој књизи су дати исечци неколицине тих извештаја. Они се своде углавном на обавештавање о новим транспортима заробљеника са фронта, о њиховом пребацивању на рад, о инфраструктури логора и његовом снабдевању, о успешном хватању одбеглих заробљеника, организовању приредби у добротворне сврхе о празницима и у прве две године рата о последицама епидемија. Борбама, патњама и бризи о војницима на фронту даван је у свим земљама већи значај. Више простора у јавности заробљеници добијају тек од друге половине 1917. После рата се стање не мења. Ратни заробљеници и њихове судбине остају по страни.

Како у међуратном периоду тако и о педесетогодишњици и стогодишњици Првог светског рата пишу се студије о Великом рату и настају уметничка дела, у којима сложени приказ прошлости у различитим националним и интернационалним друштвено политичким контекстима бива и различито интерпретиран. На бољи пријем код читалаца или гледалаца, сходно јавном послератном дискурсу, наилазе остварења пацифистичке конотације, од којих су највећи досег имала она која су садржавала елементе хумора и мотив љубави. Наведимо овде два дела која су повезана са темом заробљеништва у Првом светском рату. У првом случају примарно је књижевно дело, док су екранизације и театарске поставке током деценија пратеће, у другоме је филм примаран, док литерарна подлога остаје у сенци. На многе језике преведен, извођен на бинама и пренесен на филм „Добри

28 Гордана Илић Марковић: ”У потрази за једном причом из заробљеништва – Павле Паја Предраговић у Ашаху на Дунаву”, у: Драгана Ђрбић, Татјана Јовићевић (ур.), неМИРНА књижевност, култура, идеологија, Институт за књижевност и уметност, Посебна издања Књига LII, Београд, 2022, 235–245.

војник Швејк» можда и најбоље илуструје интенцију стварања слике доброг, наивног војника, који се нашао у вртлогу рата и који не сноси кривицу за оно што се десило. Сам аутор Јарослав Хашек створио је лик Швејка још пре рата, а због антимилиитаризма у овим причама оне су се нашле на удару цензуре, као и сам аутор. Мобилисан је у Прагу 1915. године и убрзо у Галицији пада у заробљеништво и / или пребегава на руску страну (извори се не слажу). Чињеница је да ускоро приступа чехословачким добровољачким трупама које се укључују у борбу против Аустроугарске монархије. Пише за часопис тог покрета „Čechoslovan“, „независни лист за борбу за самосталност народа“, који је излазио у Кијеву. И даље га прати његов лик Швејк. У књижевној едисији овог гласила 1917. године штампана је његова хумореска *Dobrý voják Švejk v zajetí* (Добри војник Швејк у заробљеништву)²⁹. У Праг се враћа 1920. године и наставља рад на причама о Швејку које је требало да буду објављене у четири тома. Умире 1923. године, а књига остаје недовршена. Приче је за прво послератно издање илустровао и приредио његов пријатељ Јозеф Лада. Светску славу свог лика, којег је стварао од 1911. године и развио током рата, без икакве пропагандне претенциозности, Хашек није доживео. Швејк постаје и остаје познат захваљујући издању из 1923, које је уредио и илустровао Јозеф Лада – издање које је након ратног слома и новом друштвенополитичком контексту новоосноване Чехословачке републике добродошло као сведочанство о „малом војнику“ који је „увучен у рат“ и на свој начин кроз њега пролази и не сноси одговорност за оно што је чинила војска под чијом је командом био у њему. Можда и најбољи превод Швејка на српски дао је у маниру свог језичког умећа Станислав Винавер. Превођењу Швејка посвећује се управо после личног четворогодишњег искуства у немачком концентрационом логору Другог светског рата.

²⁹ Literární archiv Památníku národního písemnictví: Hašek Jaroslav <https://pruvodce.pamatnik-np.cz/apu/>

Други пример је бугарски филм из 1964. године „Крадљивац бресака”, заснован на причи Емануела Станева (1907–1979), насталој крајем тридесетих година, пред почетак Другог светског рата, а објављеној први пут 1948.³⁰ године. Радња је смештена у бугарски логор Велико Трново³¹ и посвећује се изричито љубави која је букнула између заробљеног српског официра и супруге бугарског команданта логора. Аутор приче је савременик из истог места који касније као писац претаче своја дечачка сећања на логор и заробљенике у једну патетичну романтичну љубавну фикцију. Ни филм ни роман нису од интернационалног значаја, али су у Бугарској до данас оставили дубок траг на формирање колективног сећања о заробљеничким логорима.

Пацифистичка литература је наилазила на пријем код читалаца после рата, а потискивана она која је говорила о тешком искуству било ратника било цивила, она лишена хумористичког и љубавног. Тиме су и многа велика дела која су писали књижевници, савременици и учесници Великог рата из Краљевине Србије, дошла до читаоца тек деценијама касније.³² Један од ретких мотива у контексту заробљеништва је однос мушкарца и жене, како у дневницима и мемоарима, тако и на фотографијама насталим у самим логорима. Из писама заробљеника сазнајемо понекад више. У случају српског становништва и жене и деца су као интернирани цивили били у заробљеничким логорима. Ретке су фотографије жена, са изузетком групних фотографија при

³⁰ Емилијан Станев: Крадецът на праскови. Народна култура, Софија, 1948.

³¹ Више о стању у заробљеничким логорима за војнике, официре и цивиле у Бугарској 1915–1918 у: Далибор Денда: „Српски ратни заробљеници у Бугарској 1915–1918” у: Мирослав Перишић (ур.): Године које су промениле свет : Први светски рат у историји и историографији (ур), Андрићев институт, Вишеград, 2019, 191–203; Милован Пизари: На Балканском фронту. Рат и злочини против цивилног становништва од 1914–1918. Архив Војводине, Нови Сад, 2021, 156–346.

³² Гордана Илић Марковић: „Избегавах сетити се” у: Дневник Великог рата. Самиздат Б92, Београд 2014. (превод са немачког оригинала G. Ilić Marković: Der Große Krieg. Wien, 2014, 9–46).

интернирању или екпатриацији (у Босни и Херцеговини), на принудном раду и ређе у кругу логора. Оно што збирку Георга Лагера чини особеном су управо фотографије „болничарке Драге”. То нису фотографије које припадају типизирању народа нити се односе на њен радни задатак у логору. Он је назначен само одећом и натписом уз њу. Од свих фотографија заробљеника само „Драга” има лично име и једина је поновљен мотив фотографа. Истина на још једној фотографији се помиње „Мирко”, али ту не бисмо били сигурни да је то право име заробљеника са слике, већ се то пре може схватити као фотографу уобичајено српско име придодато у контексту сатиричног пратећег коментара. О љубави и сексуалности у контексту ратних заробљеника најмање је писано, о контакту у логорима за цивиле, у љубавним авантурама између заробљеника који су одвођени на рад на пољопривредна добра или фабрике, о деци која су настајала из ових веза. Тема се покаткад појављује у дневницима, мемоарима, понеком новинском извештају још у време рата. Видљива је и на покојој фотографији, попут приказа Драге у албуму др Лагера.

У процесу сећања ратних заробљеника Првог светског рата и сећања јавности на њих може се уочити непостојање јавног простора спремног за сазнања, за причу оних који су прошли кроз ропство. Ратни заробљеници су неретко после Првог светског рата поимани као „они који су лако прошли кроз рат”, као они који су „лежали док су други за њих ратовали”. Последица тога је дугогодишње скоро потпуно одсуство у колективном сећању на њихову ратну судбину или потискивање на маргину. У биографијама познатих личности који су прошли ратно заробљеништво је тај податак често изостављен – да ли као небитан, иако је у не малом обиму одредио њихово стваралаштво после искуства логора. Дневници и мемоари заробљеника у ратовима, били они документарног или књижевног стила, показали су се као веома вредан текстуални корпус за интердисциплинарна

истраживања. При анализи се у овим ретроспективним делима, која су увелико одређена друштвено-политичком ситуацијом земаља у којима се објављују, уочава присутност аутоцензура, било да су штампана у међуратном периоду, после Другог светског рата или бивају уређена и објављена тек у данашњем времену. Тежишта су различита. Многи мемоари су настали на подлози дневничких записа, али и само на основу сећања, што доводи у питање колико се ради о личном, а колико о колективном сећању и у којој мери је присутна аутоцензура или управљање према ономе што се сматра политички коректним у време изласка мемоара из штампе.

Из тог разлога су управо писана сведочанства и фотографије настале у ратном периода од непроцењивог значаја, посебно они ретки дневници и фотографије који нису били намењени за штампу. То није случај код овог албума. Податак да је Др. Лангер колекцију фотографија посветио заповеднику логора генерал-мајору Јозефу Мајерхоферу фон Гринбихел, што се наводи и у пропратном тексту, уз приложен факсимил посвете, претпоставља неумитну аутоцензуру при њиховом одабиру. Нарочито ако се узме у обзир да је албум са посветом и коментарима предат управнику логора још у време рата 1917. године, при његовом одласку после две године проведене на овој функцији.

Генерал-мајор фон Гринбихел је рођен 1957. у Бечу у официрској племићкој породици. Војно образовање стиче на Војној академији у Бечком Новом месту, коју апсолвира 1878. године. Почетком 1914. постаје командант 18. пешадијске бригаде стациониране у Прагу. Каснији командант логора генерал-мајор Јозеф Мајерхофер фон Гринбихел се није први пут сусрео у логору са војницима, официрима и цивилима Краљевине Србије. Као командант 18. пешадијске бригаде нашао се у августу 1914. године у борбама на Дрини, где учествује у првим ратним офанзивама Аустроугарске војске. Августа 1914. је промовисан у чин генерал-мајора.

Октобра 1914. га цар одликује ратним витешким крстом Леополдовога реда за „успешно држање пред непријатељом”:

„Генерал-мајор Јозеф Мајерхофер фон Гринбихел, свима у Марибору још у најлепшем сећању као бивши командант Кадетске пешадијске школе, [...] одликован је за храброст, неустрашивост и вођење 18. пешадијске бригаде, праћено највећим успехом [...] Изузетним еланом је предводио своје за борбу спремне трупе преко Дрине до продирања у Ваљево. Подмукла и тешка болест га је савладала. Његова супруга је успела под великом опасношћу да га пребаци из борбене линије у болницу у Марибору, где се већ толико опоравио, да већ можемо уживати посматрајући га у шетњама по граду. Господин генерал је остао веран свом вољеном Марибору. Честитамо му не само на одликовању већ и на брзом опоравку.”³³

О Ваљевској болници у којој су се нашли и многи војници и официри Аустроугарске војске, а од њих хиљаде и умрло од тифуса и сахрањено у овом граду, писано је обимно, а у Архиву Ваљева се чувају вредна документа. Дневник Фра Габре Цвитковића³⁴ нам преноси сећање заробљеника Аустроугарске војске у Ваљеву 1914, у време када се овде нашао и потоњи командант логора Броумов. У марту 1915 је уз навођење „привремено неспособности за обаљање службе” фон Гринбихел повучен на три месеца са функције командата 18. пешадијског батаљона и премештен у Клагенфурт. Од јуна исте године преузима команду логора Броумов. Он тада има преко 60 година. За команданте логора су углавном и бирани реактивирани високи официри. На овом положају остаје две године, после којих нема више војна задужења. 18. јуна 1918. га Цар одликује Златним крстом за заслуге у рату. Јозеф Гринбихел умире 1929. године у Грацу.

³³ Marburger Zeitung, 17. 10. 1914, 3.

³⁴ Karlo Jurić: Fra Gabro Cvitanović i njegov ratni dnevnik 1914-1918. Split, 1984.

Како и на многобројним збиркама, објављеним за време рата или после, тако и на онима до данас необјављеним, а сачуваним у месним, државним архивима или приватним збиркама, понављају се мотиви, карактеристични и за албум лекара Георга Лангера који је представљен у овој књизи – типизирање особина појединих народа (портрети), часови одмора, образовање омладине, културне активности (позоришне представе, музицирање, плес), здравствена нега, хигијена, исхрана, рад у логорским радионицама, инфраструктура логора, пејзажи околине логора. Једну групу фотографија у овом албуму обухвата и приказ заробљеника по националности. Међу њима и тзв. „македонске бугаре”, који су представљали посебну категорију, јер су истовремено припадали и „непријатељским војницима” и „савезницима”, те су, по заробљавању, најчешће пребацивани у Бугарску.³⁵ Фотографије српских заробљеника коментарима испод њих задобијају стереотипни подругљиви карактер. Да ли су ови коментари придодати фотографијама да би одговарали као поклон команданту логора који је био у биткама у Србији или их је лекар фотограф већ при настанку исписао јер је и сам имао подругљив став према српском војнику, не можемо дати одговор. И када и у другим логорима фотографије нису настајале у пропагандном контексту, било по налогу војне команде или хуманитарних организација, ипак су ретке оне које одступају од наведеног. Разликују се од овде приложених једино у одсуству саркастичних коментара. Сем у случају приказа „болничарке Драге” фотографије композицијом и мотивима не одступају ни у којем аспект од оних у других албумима из логора, новинских и изложбених фотографија ратних фотографа насталих током рата – било аустроугарске

³⁵ Више у: Danilo Šarenac: „Die Vergessenen. Schlaglichter auf die Geschichte der serbischen Kriegsgefangenen des Ersten Weltkrieges“ у: Verena Moritz / Julia Walleczek-Fritz (Hg.): Kriegsgefangenschaft in Österreich-Ungarn 1914–1918, Böhlau Verlag Wien · Köln, 2022, 305–326, 314.

војне команде или хуманитарних организација попут Црвеног крста или YMCA.

Неколико чланака које је приређивач изложбе и овог издања из 2018. године, регионални хроничар Бергман, уврстио употпуњавају слику у контексту мирнодопске културе сећања. Од деведесетих година прошлог века у Европи се више истражује на тему логора Првог светског рата. Један од разлога је пад „гвоздене завесе” који је омогућио међународну научну сарадњу и рад у архивима других земаља. Од 2014. су у многим земљама приређиване изложбе на ову тему. Њихова главна карактеристика је да су се превасходно посвећивале регионалној историји и сагледавале један догађај светских размера, какав је био Први светски рат, на подлози појединачних судбина или историје једног места. Тиме су биле добро прихваћене у свом окружењу, али често нажалост остајале ван домета шире јавности.³⁶ Објављивање српског превода ове књиге која се базира на албуму из 1917. године, као документу једног логора и изложбеној поставци из 2018. године у месту Броумов, у којем се налазио овај логор, доприноси изласку регионалне историје преко граница. У овом случају ради се и о значајном делу историје Срба из Краљевине Србије и Аустроугарске монархије, који су чинили највећи део заробљених у овом логору.

Гордана Илић Марковић

³⁶ О логору Болдогасоњ: Herbert Brettl: Das Kriegsgefangenen-und Internierungslager Boldogasszony/Frauenkirchen. Halbtorn, 2014; о логору Ашах на Дунаву: Johan Eggerstorfer/Sabine Birngruber: Bilder einer vergessenen Stadt: Das k.u.k. Kriegsgefangenenlager Aschach / Hartkirchen 1915–1918. Marktgemeinde Aschach und Gemeinde Hartkirchen, 2015.

САДРЖАЈ

Увод.....	5
Велики рат 1914–1918.	9
Мала Москва.....	16
Успомена становника Вижњова Франца Тројтлера на живот заробљеника у Броумову (одломак).....	53
Пекара.....	58
Магацини.....	61
Кухиња.....	64
Ковачница.....	66
Вешерај.....	75
Дезинфекционо одељење.....	78
Здравствене установе.....	80
Железничка индустријска пруга.....	94
Канализација.....	97
Водовод.....	98
Инспекција.....	100
Просторија за молитву и школа.....	106
Отварање просторије за молитву.....	108
Иницијатива удружења YMCA.....	113
Болничари.....	133
Заробљеничко гробље.....	136
Препричавање заробљеника.....	172
У заробљеничком логору у Трапанију – сећање Антонина Руса, Маховљанина и некадашњег заробљеника у Италији.....	172
У заробљеничком логору у Русији – сећање бившег заробљеника Јана Хрубог.....	175
Препричавање бивших заробљеника.....	177
Српски логор у Броумову – речима сведока	

написала Блажена Ружичка	177
Државни удар у Броумову – сећање В. Једличка	181
Из бележака извршног директора Окружног националног комитета у Находу Јана Воборњика	185
Превоз посмртних остатка југословенских војника – према броумовској школској хроници	188
Поговор и захвалност	193
<i>Гордана Илић Марковић</i>	
Фотографије из аустроугарског заробљеничког логора Броумов	197

Петр Бергман
ЛОГОР БРОУМОВ

Издавачи
ПРОМЕТЕЈ, Нови Сад
РАДИО-ТЕЛЕВИЗИЈА СРБИЈЕ, Београд
АРХИВ ВОЈВОДИНЕ, Нови Сад

За издаваче
Корана Боровић, директор ИК Прометеј
Драган Бујошевић, генерални директор РТС
др Небојша Кузмановић, директор Архива Војводине

Дизајн корица
Атила Капитањ

Припрема за штампу
ПРОМЕТЕЈ, Нови Сад

Штампа
ПРОМЕТЕЈ, Нови Сад

Тираж 500

ISBN 978-86-515-

Прво издање 2025.